

Έμπορος
στη
Βυζαντινή
Αυτοκρατορία



ΟΔΗΓΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ



Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ & ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ



Βαρβάκειο
Πρότυπο
Γυμνάσιο

Έμπορος στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα **«Έμπορος στη βυζαντινή αυτοκρατορία»** είναι ένα ταξίδι στους εμπορικούς δρόμους του Βυζαντίου. Απευθύνεται στους μαθητές και μαθήτριες της Β' Γυμνασίου που διδάσκονται τη Βυζαντινή Ιστορία.

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα αποτελείται από δύο μέρη: επίσκεψη στις συλλογές του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου και εκπαιδευτικό παιχνίδι.

Οι μαθητές/τριες επισκέπτονται τις συλλογές από τις οποίες αντλούν πληροφορίες για τις οικονομικές δραστηριότητες και τη λειτουργία της οικονομίας στο Βυζάντιο και στη συνέχεια, μετά την ολοκλήρωση της επίσκεψης, παίζουν το εκπαιδευτικό παιχνίδι.

Για την προετοιμασία της εκπαιδευτικής επίσκεψης στο μουσείο, οι εκπαιδευτικοί μπορούν να συμβουλευτούν τον Οδηγό Εκπαιδευτικού. Στον οδηγό προτείνεται μια διαδρομή στις αίθουσες του μουσείου, η οποία αξιοποιεί εκθέματα των συλλογών που συνδέονται με θέματα οικονομίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας και τα οποία οι εκπαιδευτικοί μπορούν να συζητήσουν με τους μαθητές/τριες. Για τον σκοπό αυτό υπάρχει η εικονική περιήγηση σε κάθε αίθουσα του μουσείου και προτείνονται ενδεικτικά εκθέματα.

Το εκπαιδευτικό παιχνίδι **«Έμπορος στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία»** είναι ένα παιχνίδι γνώσεων. Οι παίκτες, συνοδεύοντας τέσσερις εμπόρους, αναζητούν εμπορεύματα σε εμπορικές πόλεις της αυτοκρατορίας, για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τεσσάρων πελατών τους. Στο ταξίδι τους αυτό γνωρίζουν όψεις της οικονομικής ζωής του Βυζαντίου, τις μεγάλες αγορές, τα προϊόντα, τα νομίσματα, τους φόρους.



Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα **«Εμπορος στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία»** μπορεί να εφαρμοστεί και διαδικτυακά με επίσκεψη στις συλλογές του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου:

Μόνιμη Έκθεση

www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/

Εικονική Περιήγηση

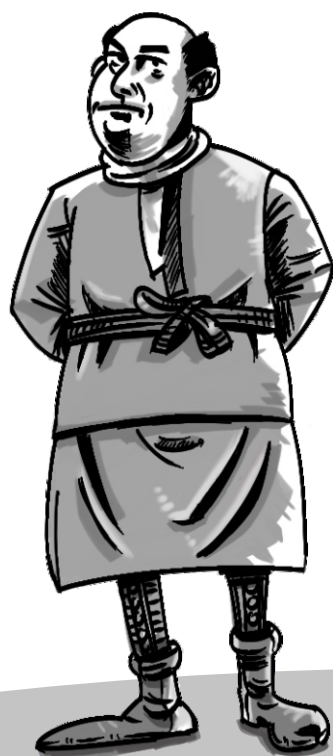
www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.virtual-tour.

Το εκπαιδευτικό παιχνίδι είναι αναρτημένο στην ιστοσελίδα του Μουσείου:

Εκπαίδευση-Υποστηρικτικό Υλικό

www.byzantinemuseum.gr/el/educational_programme_dept/resources/

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα αποτελεί συνεργασία του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου με το Βαρβάκειο Πρότυπο Γυμνάσιο. Το παιχνίδι **«Εμπορος στη βυζαντινή αυτοκρατορία»** σχεδιάστηκε από μαθητές του Ομίλου Ιστορίας του Βαρβακείου Προτύπου Γυμνασίου υπό την καθοδήγηση των εκπαιδευτικών δρ. Έλενας Γκίκα, φιλόλογου και δρ. Μαίρης Μπελογιάννη, φιλόλογου σε συνεργασία με το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο υπό την καθοδήγηση του αρχαιολόγου Πάνου Βοσνίδη (†).



ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΣΤΙΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Οι δρόμοι του εμπορίου στο Βυζάντιο

Η μεταφορά της πρωτεύουσας από τη Ρώμη στην **Κωνσταντινούπολη** (324-330 μ.Χ.) μετατοπίζει το οικονομικό κέντρο βάρους της αυτοκρατορίας στην Ανατολή. Οι δρόμοι που ξεκινούν από τη νέα πρωτεύουσα μεταφέρουν προϊόντα σε όλα τα σημεία της αυτοκρατορίας αλλά και πέρα από τα σύνορά της.

Οι βυζαντινοί δημόσιοι δρόμοι, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν κατασκευαστεί κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, είναι ευθείς, με λιθόστρωτη επίπεδη επιφάνεια και σταθερή υποδομή. Οι εμπορικοί δρόμοι συχνά όμως αλλάζουν ως αποτέλεσμα των σχέσεων του Βυζαντίου με τους γείτονές του, όπως οι πολεμικές συρράξεις, οι διπλωματικές και εμπορικές συμφωνίες.

Στη διάρκεια της Βυζαντινής περιόδου (4ος-13ος αιώνας) ο **Οξύς δρόμος** συνδέει τις μεγάλες πόλεις της Μικράς Ασίας. Ο δρόμος αυτός έχει αφετηρία τη **Χαλκηδόνα** και διασχίζει διαγωνίως τη Μικρά Ασία από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά οδηγώντας στην **Αντιόχεια**, όπου καταλήγουν σημαντικοί εμπορικοί δρόμοι από το εσωτερικό της Συρίας και ειδικά από το Χαλέπι και τη Βαγδάτη. Η **Νίκαια** και η **Προύσα** αποτελούν επίσης αφετηρίες ισάριθμων παραλλαγών του **Οξέος δρόμου**, όπως και το **Ικόνιον**, απ' όπου ξεκινούν μερικοί δευτερεύοντες δρόμοι που καταλήγουν σε διάφορα σημεία της νότιας μικρασιατικής ακτής. Η **Σεβάστεια** είναι η αφετηρία των δρόμων που κατευθύνονται από τη βορειοανατολική προς τη νότια Μικρά Ασία. Ένας άλλος μεγάλος δρόμος διασχίζει διαγώνια τη Μικρά Ασία, για να συνδέσει την **Απάλεια** με την **Τραπεζούντα**. Τα λιμάνια λειτουργούν, κυρίως στο πρώτο μισό του 10ου αιώνα, ως εμπορικές αγορές.

Τα **καραβάνια** που ταξιδεύουν από τα βυζαντινά εδάφη και την Αντιόχεια προς το Χαλέπι και τις αγορές της Συρίας μεταφέρουν κυρίως εμπορεύματα πολυτελείας. Στις πόλεις που βρίσκονται στους μεγάλους οδικούς άξονες γίνονται εμπορικές συναλλαγές και οργανώνονται μεγάλες **εμποροπανηγύρεις**, στις οποίες συγκεντρώνονται έμποροι μεταξιού, αρωμάτων και καρυκευμάτων και κάθε είδους εμπορευμάτων. Η **Ταρσός** είναι συνήθης τόπος ανταλλαγής αιχμαλώτων μεταξύ Αράβων και Βυζαντινών. Η Απάλεια μαζί με τη **Σελεύκεια** αποτελούν στη διάρκεια του 9ου αιώνα τα κύρια λιμάνια επιβίβασης από τη Μικρά Ασία προς την πολύ σημαντική από εμπορική άποψη **Κύπρο**. Η **Θεοδοσιούπολη** αναπτύσσεται από τον 11ο αιώνα σε κομβικό σημείο για το διεθνές εμπόριο, που διακινείται με τα караβάνια από την Αρμενία, την Περσία, την Ινδία και την υπόλοιπη Ασία.

Μπορείτε να εντοπίσετε τις πόλεις στον χάρτη στην είσοδο του μουσείου

Για να συζητήσετε για την κτηνοτροφία μπορείτε να αξιοποιήσετε την απεικόνιση ζώων στην **ΑΙΘΟΥΣΑ 1.1. ΠΑΛΑΙΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΝΕΑ ΣΥΜΒΟΛΑ**

ΕΙΚΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ

www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/ancient_world_to_Byzantium/old_forms-new_symbols/

www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.virtual-tour



Η κτηνοτροφία

«Αν, την ώρα που ένας άνθρωπος προσπαθεί να κλέψει ένα βόδι από ένα κοπάδι, το κοπάδι τραπεί σε φυγή και κατασπαραχτεί από κάποιο άγριο θηρίο, τότε ο άνθρωπος αυτός να τυφλωθεί. Αν ένας άνθρωπος βρεθεί σε ένα χωράφι να κλέβει καλαμπόκι, την πρώτη φορά να μαστιγωθεί εκατό φορές και να αποζημιώσει τον ιδιοκτήτη, τη δεύτερη φορά να πληρώσει διπλή τη ζημιά για την κλοπή του και, αν κλέψει και τρίτη, να τυφλωθεί. Αν κλέψει κρασί τη νύχτα, να υποστεί την ίδια τιμωρία όπως για το καλαμπόκι. Αν κλέψει τη σοδειά κάποιου άλλου, να του δώσει τη διπλή ποσότητα απ' αυτή που έκλεψε. Αν κάποιος βρει ένα βόδι στο δάσος, το σκοτώσει και πάρει το κουφάρι του, να του κόψουν το χέρι. Αν ένας δούλος, προσπαθώντας να κλέψει τη νύχτα, διώξει τα πρόβατα μακριά από το κοπάδι και χαθούν ή κατασπαραχτούν από άγρια θηρία, να κρεμαστεί ως δολοφόνος».

Τα αποσπάσματα αυτά από τον "Γεωργικό Νόμο" δείχνουν πόσο πολύτιμα ήταν τα ζώα και η σοδειά για τους αγρότες στο Βυζάντιο. Η απώλεια έστω και λίγων από αυτά σήμαινε γι' αυτούς αδυναμία πληρωμής των φόρων, οικονομική καταστροφή και πείνα.

Μια σειρά επαγγελματιών απασχολούνται με την κτηνοτροφία: οι **μακελλάριοι** (κρεοπώλες), οι **προβατέμποροι** και οι **χοιρέμποροι**, σε συνεργασία με τους **προβαταρίους** (ιδιοκτήτες κοπαδιών προβάτων) και τους χωρικούς (**χωρίται**) τροφοδοτούν τη βασιλεύουσα με κρέας. Οι μακελλάριοι αγοράζουν πρόβατα απευθείας από τους προβαταρίους ανατολικά του ποταμού Σαγγαρίου, γεωγραφικού ορίου της περιφέρειας Κωνσταντινούπολης και οδηγούν τα κοπάδια στην πρωτεύουσα, με ενδιάμεσο σταθμό τη Νικομήδεια.

Οι βυζαντινοί τρώνε συχνά πουλερικά, κότες, χήνες, κόκορες. Αγαπούν όμως και το κυνήγι, πέρδικες, περιστέρια, τσίχλες. Στα πολυτελή τραπέζια σερβίρονται παγώνια και φιασιανοί.



1



2

Καλός Ποιμένας, μαρμάρινο αγαλμάτιο, BXM 00002
www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.exhibit&id=143

1

Μαρμάρινο αγαλμάτιο του Ορφέα, BXM 000001
www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/ancient_world_to_Byzantium/old_forms-new_symbols/

2

Στις βυζαντινές αγορές

Οι διαθέσιμες μαρτυρίες για το βυζαντινό εμπόριο είναι αποσπασματικές και προέρχονται από ένα ευρύ φάσμα πηγών με πιο σημαντικές τα νομίσματα, τις σφραγίδες των κομμερκιαρίων, τις επιτύμβιες επιγραφές εμπόρων, οι οποίοι αποβιώνουν στη διάρκεια των ταξιδιών, τις χρονογραφίες, τα αγιολογικά κείμενα και τα ιστορικά έργα. Στην κατηγορία των νομικών πηγών ανήκουν το *Διάταγμα περί Τιμών* του Διοκλητιανού (284-305), ο *Νόμος Ροδίων Ναυτικός* (6ος-8ος αιώνας), οι *Νεαρές* του Λέοντος ΣΤ' (886-912), το **Επαρχικόν Βιβλίον**, *Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν και Περί των βασιλικών ταξιδίων* του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου (913-959).

Το κράτος ασκεί έλεγχο σε ένα καλά οργανωμένο σύστημα μεταφοράς, συντήρησης και διανομής των τροφίμων μέσω του **Επάρχου της Κωνσταντινούπολης**, ο οποίος ελέγχει τις ποσότητες τροφίμων που είναι διαθέσιμα για κατανάλωση και επιβλέπει την παροχή σιτηρών καθώς και άλλων αναγκαίων αγαθών.

Για να επιτύχει το κράτος τον έλεγχο του εμπορίου, καθορίζει συγκεκριμένους τόπους για την άσκηση κάθε επαγγέλματος. Οι εργαζόμενοι στις πόλεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας είναι οργανωμένοι σε **συντεχνίες/συστήματα**, που τελούν υπό την εποπτεία του κράτους. Η συμμετοχή στις συντεχνίες δεν αποτελεί κληρονομικό δικαίωμα, αλλά εξαρτάται κυρίως από συστάσεις για το ήθος και την επαγγελματική επάρκεια του υποψήφιου μέλους και συνοδεύεται από καταβολή τελών εγγραφής και δωρεά χρημάτων στα παλαιά μέλη.

Στο **Επαρχικό βιβλίο** αναφέρονται τα συστήματα της πρωτεύουσας, όπως οι *μυρεψοί* που εμπορεύονται μυρεψικά (καρυκεύματα, όπως πιπέρι, στάχος, κανέλα και η ξυλαλόη, αρώματα, όπως άμβαρ, μόσχο, λιβάνι σμύρνα, βαφικά, όπως αιματόξυλο, λαχά, λαχούρι, χρυσόξυλο, ζυγαία ή ζυγία), οι *σαλδαμάριοι* (παντοπώλες), που διαθέτουν στην αγορά τρόφιμα, όπως νεύρο (θαλασσινά), τυρί, βούτυρο, λάδι, όσπρια, ταριχευμένα ψάρια, σκεύη, όπως βουτία (ξύλινα δοχεία), σκαφίδια (μικρές σκάφες) και υλικά κατασκευών, όπως πίσσα, κεδρέλαιο, καρφία, κάνναβι, λινάρι, γύψο, οι *σαπωνοπράται* που κατασκευάζουν σαπούνι με στάχτη, λάδι και άλλα υλικά και πωλούν στο κοινό και το πολυτελές σαπούνι από τη Γαλλία, οι *κηρουλάριοι* που προμηθεύονται κεριά από ξένους, κυρίως Βουλγάρους αλλά και Ρώσους. Οι *αρτοποιοί* είναι υποχρεωμένοι να προσέρχονται στον Έπαρχο και να αναπροσαρμόζουν τα σταθμά του ψωμιού σε κάθε μεταβολή της τιμής του, όπως και οι *κάπηλοι*, οι οποίοι προσαρμόζουν τα αγγεία και τα σταθμά τους στις διακυμάνσεις της τιμής του οίνου.

Τα **πανηγύρια** των επαρχιακών πόλεων στο Βυζάντιο, αποτελούν χώρους εμπορικής δραστηριότητας, που συνδέονται και με θρησκευτικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες. Οι έμποροι καταβάλλουν στο κράτος το **κομμέρκιο**, φόρο ίσο με το 10% της αξίας των πωληθέντων

Για να δείτε περισσότερα μέτρα, σταθμά και προϊόντα που θα μπορούσατε να βρείτε στις βυζαντινές αγορές επισκεφτείτε την **ΑΙΘΟΥΣΑ Ι.2. ΤΑ ΕΓΚΟΣΜΙΑ ΕΙΚΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ**
www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.virtual-tour&u=I_2

προϊόντων. Οι πόλεις στις οποίες γίνονται εμποροπανηγύρεις βρίσκονται σε μια κομβική γεωγραφική θέση της αυτοκρατορίας, σε λιμάνι, σε κάποιον σημαντικό χερσαίο δρόμο, σε μεγάλα προσκυνηματικά κέντρα, όπως το μοναστήρι του Αγίου Συμεών του Στυλίτη στο Χαλέπι. Οι εμποροπανηγύρεις διοργανώνονται με την ευκαιρία εορτών, όπως η εορτή του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη ή η εορτή του Αγίου Ευγενίου στην Τραπεζούντα, όπου οι έμποροι προμηθεύονται μεταξωτά υφάσματα, πιπέρι, ναρδόσταχυ κανέλα, ξυλαλόη, άμβαρ, μόσχο, λιβάνι, σμύρνα, βαρζί (κόκκινη βαφή), λουλάκι, λάκα, λαζούρι, χρυσό-ξυλο, ζυγαία, και ό,τι άλλο σχετικό με τη μυρεψική και τη βαφική.

Διακρατικές συνθήκες ορίζουν το εμπόριο με άλλες χώρες. Όσον αφορά στο ρωσοβυζαντινό εμπόριο, οι Ρώσοι φέρνουν από την Κωνσταντινούπολη χρυσό, μεταξωτά, φρούτα, κρασί και κοσμήματα και προμηθεύουν την Κωνσταντινούπολη με δούλους, γούνες (κάστορα, ζιμπελίν, ερμίνας, μαύρης αλεπούς και σκίουρου), κερί και μέλι. Στις βυζαντινοβουλγαρικές συνθήκες των ετών 716 και 812 προβλέπεται η προμήθεια ενδυμάτων και κόκκινων δερμάτων αξίας έως και τριάντα χρυσών λιτρών (μια χρυσή λίτρα = 72 χρυσά νομίσματα) από το Βυζάντιο στους Βουλγάρους, η οποία ενδεχομένως να είναι και μια μορφή φόρου.

Μια σημαντική εξέλιξη από το δεύτερο μισό του 11ου αιώνα είναι ο αυξημένος ρόλος των Βενετών και των Γενουατών εμπόρων στην εισαγωγή τροφίμων στην Κωνσταντινούπολη. Οι Βενετοί εισάγουν στην Κωνσταντινούπολη ελαιόλαδο και τυρί από το Αιγαίο και έχουν, όπως και οι Γενουάτες, σημαντικές εμπορικές βάσεις στον Αλμυρό, που είναι το κυριότερο κέντρο συγκέντρωσης των σιτηρών της Θεσσαλίας. Με το χρυσόβουλο του 1082 αυξάνεται ο ρόλος των Ιταλών εμπόρων στην αγορά της Κωνσταντινούπολης και στις αγορές όλης της αυτοκρατορίας.



1



2



3

1

Αυτοκρατορικό Σταθμίο, BXM 969

www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.exhibit&id=158

2

Πήλινο αποθηκευτικό πιθάρι, BXM 000055

www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.exhibit&id=74

3

Κύπελλο, BXM000108

www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/ancient_world_to_Byzantium/secular_life/?bxm=108

Ιδιοκτησία, φόροι και προϊόντα της γης

Η γη ανήκει στον αυτοκράτορα, στην Εκκλησία, σε πόλεις και σε ιδιώτες. Η ακίνητη περιουσία του στέμματος περιλαμβάνει τα **κουρατορικά** και τις **επισκέψεις**. Οι *επισκέψεις* είναι κτήματα του δημοσίου που προορίζονται για την εξυπηρέτηση διαφόρων αναγκών του στέμματος και του κράτους και παραχωρούνται τόσο σε φυσικά πρόσωπα, συγγενείς ως επί το πλείστον της αυτοκρατορικής οικογένειας, όσο και σε νομικά πρόσωπα, όπως η Εκκλησία και τα μοναστήρια. Από το πρώτο μισό του 9ου αιώνα μέχρι και τα πρώτα χρόνια του 11ου αιώνα υπεύθυνος για την αυτοκρατορική περιουσία είναι ο **μέγας κουράτωρ**. Στην περίπτωση των ιδιωτικών γαιών η εκμετάλλευση μπορεί να γίνει με απλή **μίσθωση** ή με **μίσθωση εμφυτευτικού δικαίου**. Όταν η μίσθωση είναι απλή, οι μισθωτές, που είναι συνήθως ελεύθεροι καλλιεργητές ή μικροϊδιοκτήτες, καλλιεργούν τη γη που μισθώνουν με δικά τους μέσα έναντι ενοικίου σε χρήμα ή σε είδος. Η μίσθωση είναι συνήθως περιορισμένης διάρκειας. Η εκμετάλλευση με βάση την **εμφύτευση** σημαίνει την καλλιέργεια της γης έναντι μισθώματος, με την παράλληλη ευθύνη βελτίωσης των ενοικιαζόμενων γαιών.

Από τον 6ο αιώνα γνωρίζει μεγάλη διάδοση η εκμίσθωση γαιών με βάση το **παροικικό δίκαιο**. Σύμφωνα με αυτό, κάποιος ελεύθερος ακτήμονας μπορεί να εγκατασταθεί στις γαίες ενός γαιοκτήμονα και να τις καλλιεργήσει, με αντάλλαγμα την καταβολή ενός μέρους της παραγωγής στον κύριο της γης. Μετά την παρέλευση όμως μιας περιόδου, συνήθως τριάντα χρόνων, το παροικικό μετατρέπεται σε μόνιμη σχέση εξάρτησης μεταξύ ιδιοκτήτη και καλλιεργητή.

Η φορολόγηση της εγγείου ιδιοκτησίας αποτελεί την κύρια πηγή εσόδων για το κράτος. Οι βασικοί φόροι είναι ο **έγγειος φόρος** (που υπολογίζεται με τη βοήθεια μοδίων), το **εννόμιο** (φόρος επί των ζώων), το **καπνικό** (φόρος για κάθε εστία, δηλαδή νοικοκυριό) και η **συνωνή** (φόρος της αγροτικής παραγωγής). Η μέτρηση της φορολογήσιμης αξίας γίνεται σε μοδίους. Ο **μόδιος** είναι φορολογική μονάδα μέτρησης της γης ανάλογη κάθε φορά με την ποιότητά της και με το είδος της (αμπέλια, χωράφια, λιβάδια για βοσκή κλπ.). Αφού λοιπόν οι κρατικοί υπάλληλοι υπολογίσουν το εμβαδόν της φορολογήσιμης γης με μαθηματικούς τρόπους, «μοδίζουν» το αποτέλεσμα της μέτρησης, υπολογίζουν δηλαδή τη φορολογήσιμη αξία του και ακολουθεί ο καθορισμός του φόρου που αναλογεί στη γη.

Το κράτος φροντίζει η γη να καλλιεργείται και να φορολογείται, γι' αυτό και επιβάλλει νόμους για την προστασία της. Το **σύστημα της επιβολής** υποχρεώνει τους κατοίκους μιας κοινότητας να πληρώνουν τους φόρους που της αναλογούν στο σύνολό τους. Αν κάποιο μέλος της κοινότητας εγκαταλείψει τη γη του, επιβάλλεται στους υπόλοιπους να μοιραστούν το χρέος του έχοντας όμως το δικαίωμα να καλλιεργούν τη γη του προς δικό τους όφελος. Αρκετοί αυτοκράτορες προσπαθούν κατά καιρούς με νόμους να περιορίσουν τη δύναμη των μεγάλων γαιοκτημόνων των επαρχιών και να προστατεύουν τους ελεύθερους αγρότες, που ήταν πολύ χρήσιμοι στην κεντρική εξουσία, γιατί πληρώνουν φόρους και υπηρετούν στους στρατούς των θεμάτων.

Οι Μακεδόνες αυτοκράτορες θεσπίζουν νόμο να πληρώνουν οι δυνατοί τους φόρους των φτωχών του χωριού (1002), μια υποχρέωση που βάραινε παλαιότερα την κοινότητα συλλογικά (**αλληλέγγυον**).

Αντίθετα, οι Κομνηνοί εφαρμόζουν τον **θεσμό της Πρόνοιας**, σύμφωνα με τον οποίο παραχωρούν ισόβια αγροκτήματα και φορολογικά έσοδα στους ευγενείς, με αντάλλαγμα την παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών, γεγονός που βυθίζει τους αγρότες στην αθλιότητα.

Οι βυζαντινοί αγαπούν το κρασί καλλιεργούν και παράγουν πολλές ποικιλίες. Το εκλεκτό κρασί από τη Θάσο προσφέρεται σε πολυτελή γεύματα. Το παλαιό κρασί αναμιγνύεται με μέλι και πιπέρι δημιουργώντας το **κονδίτον**. Πίνουν επίσης ρετσίνα και μπύρα.

Τα όσπρια, φασόλια, φακή, κουκιά, ρεβύθια, τροφή των πιο φτωχών, διατηρούνται πολύ καιρό και μπορούν να φθάσουν σε απομακρυσμένες περιοχές της αυτοκρατορίας.

Μαρούλια, λάχανα, σπανάκι, καρότα, πράσα, κρεμμύδια, κουνουπίδια κυριαρχούν στη διατροφή των ασθενέστερων τάξεων. Για να τα διατηρήσουν μεγάλο διάστημα, φτιάχνουν τουρσιά.

Σταδιακά εισάγονται και άλλα προϊόντα διατροφής. Οι Άραβες έμποροι εισάγουν στο Βυζάντιο το βερίκοκο, την αγκινάρα, το λεμόνι, το ζαχαρόκαλαμο καθώς και το βαμβάκι.



Τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου με διακόσμηση
από ελίσσόμενο βλαστό με φύλλα και καρπούς αμπέλου,
BXM001758

www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.exhibit&id=108

Επισκεφτείτε την **ΑΙΘΟΥΣΑ 1.3 ΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ**,
για να παρατηρήσετε τα ψηφιδωτά.

ΕΙΚΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ

www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.virtual-tour&u=l_3

Σε αναζήτηση ενδυμάτων

Το ένδυμα στο Βυζάντιο αποτελεί σημαντικό διακριτικό στοιχείο κοινωνικής θέσης, που καθορίζεται από πολλούς παράγοντες, όπως την οικονομική κατάσταση του ατόμου, το επάγγελμα, την ηλικία και το φύλο του. Οι άντρες φορούν συνήθως κοντούς χιτώνες, ψηλές πλεχτές κάλτσες, μανδύες ή χοντρά πανωφόρια και σκούφιες στο κεφάλι. Οι γυναίκες προτιμούν τους φαρδιούς, μακριούς και με μακριά μανίκια χιτώνες μαζί με εσάρπες, μαντήλια και καλύμματα της κεφαλής, που σχετίζονται βέβαια με την ηθική της εποχής. Το χρώμα, άλλωστε, είναι το κύριο στοιχείο διαφοροποίησης των αξιωμάτων, με πιο χαρακτηριστικά τα πορφυρά ενδύματα που αποτελούν αποκλειστικό προνόμιο του αυτοκράτορα.

Αν και οι ενδυματολογικές συνήθειες των Βυζαντινών εξελίσσονται μάλλον αργά, κατά τον 11ο αιώνα στις ανδρικές φορεσιές παρατηρείται μία αλλαγή στις φόρμες των ενδυμάτων –αρχίζουν να γίνονται πιο εφαρμοστές–, που σε συνδυασμό με την ευρεία χρήση κουμπιών και την εμφάνιση νέων στοιχείων, όπως του καπέλου και του ανδρικού σακακιού, μαρτυρούν την υιοθέτηση δυτικών στοιχείων στη βυζαντινή μόδα.

Οι Βυζαντινοί που ανήκουν στα μεσαία και κατώτερα στρώματα φορούν κατά κανόνα λινά ή μάλλινα ρούχα, που υφαίνονται στον αργαλειό από τις γυναίκες του σπιτιού. Συνήθως, είναι πιο κοντά σε μήκος σε σχέση με αυτά της ανώτερης τάξης, για να έχουν μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων. Η ανώτερη τάξη φορά μακριά ενδύματα από ακριβές πρώτες ύλες (μετάξι, λινό), ενώ ειδική κατηγορία αποτελούν τα ενδύματα των αυτοκρατόρων που είναι φτιαγμένα από πολύτιμα υφάσματα και φέρουν πλούσια διακόσμηση με κεντήματα και πολύτιμους λίθους.

Διάταξη του Επαρχικού Βιβλίου απαγορεύει τόσο στους άρχοντες, όσο και στους απλούς ιδιώτες να κατασκευάζουν ορισμένα ενδύματα, τα οποία αναφέρονται συνήθως κάτω από τον γενικό χαρακτηρισμό *κεκαλυμένα*, και τα οποία προορίζονται για τον αυτοκράτορα και το στενό περιβάλλον του. Ήδη από τον 3ο αιώνα μ.Χ. η πορφυρή (είδος βαφής που εξάγεται από ένα συγκεκριμένο είδος κογγυλίου) χλαμύδα είναι χαρακτηριστικό της αυτοκρατορικής ενδυμασίας καθώς και τα πορφυρά υποδήματα. Τα αυτοκρατορικά ενδύματα κατασκευάζονται στα αυτοκρατορικά εργαστήρια, τα λεγόμενα εργοδοσία.

Οι **μεταξοπράται**, οι οποίοι δεν επιτρέπεται να εγκαταλείπουν την πρωτεύουσα ούτε να πωλούν σε Εβραίους ή άλλης εθνικότητας εμπόρους, αγοράζουν ακατέργαστο μετάξι από Σύρους, Άραβες ή επαρχιώτες, πιθανόν από τη νότια Ιταλία και την Πελοπόννησο, δηλαδή εμπόρους που διαμένουν στα εμπορικά καταλύματα (μιτάτα) της βασιλεύουσας. Οι **καταρτάριοι** προετοιμάζουν το μετάξι για την τελική επεξεργασία του. Οι **σηρικόριοι** στα εργαστήρια και τους αργαλειούς τους υφαίνουν, βάζουν, κόβουν και τυλίζουν σε κυλίνδρους το κατεργασμένο από καταρταρίους ή το ακατέργαστο μετάξι των μεταξοπράτων. Οι κυλίνδροι τοποθετούνται σε *κυλιστάρεια* με την έγκριση του επάρχου. Οι **οθωνιοπράται** ή **μιθανείς** εμπορεύονται λινά υφάσματα από τον Στρυμόνα και τον Πόντο. **Λωροτόμοι, μαλακατάριοι** και **βυρσοδέψες** ασχολούνται με την κατασκευή υποδημάτων.



Δερμάτινα υποδήματα διακοσμημένα με φύλλο χρυσού, BXM 506
www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.exhibit&id=119



Παιδικός χιτώνας, BXM 000489
www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/ancient_world_to_Byzantium/coptic_art/?bxm=489



Ενώτια, BXM000177
www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/ancient_world_to_Byzantium/secular_life/



Επισκεφτείτε την **ΑΙΘΟΥΣΑ 1.5. ΣΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΙΓΥΠΤΟΣ. ΚΟΠΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ**
ΕΙΚΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ
www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.virtual-tour&u=l_5

Το βυζαντινό νόμισμα

Το βυζαντινό νόμισμα διαδίδεται στο μεγαλύτερο μέρος του τότε γνωστού κόσμου και λειτουργεί ως πρότυπο για νομίσματα που κόβονται από λαούς στη μεσαιωνική Δύση και την Ανατολή. Ο **σόλιδος**, η βασική μονάδα του βυζαντινού νομισματικού συστήματος, είναι το ισχυρό χρυσό νόμισμα του Μεσαίωνα καθώς αποτελεί μια σταθερή αξία για τις διεθνείς συναλλαγές έως τον 11ο αιώνα. Η κυκλοφορία χρυσών, αργυρών και χάλκινων νομισμάτων μαρτυρά για τον υψηλό βαθμό εγχρηματισμού της βυζαντινής οικονομίας.

Κατά τον 5ο, 6ο και εν μέρει τον 7ο αιώνα η αυτοκρατορία διαθέτει σημαντικό αριθμό νομισματοκοπείων, τα οποία ήταν διασκορπισμένα στις επαρχίες. Χάλκινα νομίσματα κόβονται σε όλα τα νομισματοκοπεία, ενώ αντίθετα, η παραγωγή των χρυσών περιορίζεται συνήθως στις πρωτεύουσες μεγάλων διοικητικών περιφερειών. Στο βυζαντινό κράτος τα χρυσά νομίσματα χρησιμοποιούνται για την πληρωμή των φόρων, των μισθών και άλλες μεγάλες χρηματικές συναλλαγές, ενώ τα χάλκινα νομίσματα για μικρές συναλλαγές και τα ασημένια για τις ενδιάμεσες.

Ο αριθμός των νομισματοκοπείων συνδέονται με τις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες κάθε περιόδου. Για παράδειγμα, στα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού Α' (527- 565), η λειτουργία δέκα νομισματοκοπείων καλύπτουν τις ανάγκες των στρατιωτικών επιχειρήσεων, των αμυντικών έργων, των στρατιωτικών μονάδων, των εμπορικών δραστηριοτήτων. Κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα ο αριθμός των νομισματοκοπείων σταδιακά μειώνεται.

Χρυσοί σόλιδοι από το νομισματοκοπείο της πρωτεύουσας φέρουν την ένδειξη CONOB, η οποία αποτελείται από τις τρεις πρώτες συλλαβές της λέξης Κωνσταντινούπολη, σε λατινική γραφή και τις δύο πρώτες συλλαβές της λέξης OB(ρύζον), δηλαδή καθαρός χρυσός. Αντίστοιχα αναγράφονται TES για τη Θεσσαλονίκη, NIKO για τη Νικομήδεια, KYZ για την Κύζικο, ANTIX για την Αντιόχεια, THEUPO για την Θεούπολη, KART για την Καρχηδόνα. Το δηλωτικό γράμμα του επιμέρους εργαστηρίου προστίθεται συνήθως κάτω από την ένδειξη της αξίας του νομίσματος.

Σημαντικές πληροφορίες για την οργάνωση του βυζαντινού διοικητικού συστήματος και τη λειτουργία του εμπορίου παρέχουν αντίστοιχα τα **μολυβδόβουλλα** και τα **σταθμία**.



Σόλιδος Ιουστινιανού Α', BXM: 000619

www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.exhibit&id=16



Χρυσό νομισμα (υπερπυρον)
του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1258-1282), BXM 00804
www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.exhibit&id=105



Αυτοκρατορικό σταθμίο, φτιαγμένο από χαλκό και ασήμι,
κοσμείται με εγχάρακτες παραστάσεις των αυτοκρατόρων
Ιουστίνου Α' και του Ιουστινιανού Α', BXM 00834
www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.exhibit&id=131

Σε αναζήτηση εικόνων

Οι εικόνες διακρίνονται σε διάφορους τύπους ανάλογα με το σχήμα τους, τη θέση τους στον ναό ή τη χρήση τους. Το πιο συνηθισμένο σχήμα μιας εικόνας είναι το ορθογώνιο. Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο εμφανίζονται και τα **δίπτυχα**, που είναι κυρίως σκαλισμένα σε ελεφαντόδοντο. Από το 10ο περίπου αιώνα αρχίζουν να τοποθετούνται στο τέμπλο **φορητές σε ξύλο εικόνες**, που απεικονίζουν συνήθως σκηνές από το Δωδεκάορτο και τη Μεγάλη Δέηση. Η πίσω όψη των φορητών σε ξύλο εικόνων δεν διακοσμείται, αν και σε μερικές υπάρχουν σταυροί και γεωμετρικά σχέδια.

Οι **αμφιπρόσωπες** εικόνες είναι ζωγραφισμένες και από τις δύο πλευρές και προορίζονται για λιτανείες, γι' αυτό και έχουν συνήθως και μια εγκοπή, όπου στερεώνεται το κοντάρι για τη μεταφορά τους.

Από τον 12ο αιώνα, οι **δεσποτικές** εικόνες του Χριστού, της Παναγίας, του Προδρόμου και του αγίου, στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός, διακοσμούν τα κενά μεταξύ των κιονίσκων και του τέμπλου.

Οι ζωγράφοι είναι οργανωμένοι σε συντεχνίες και δουλεύουν όχι μόνο στα μεγάλα κέντρα, όπως στην Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, αλλά και αλλού, στην Αχρίδα, την Άρτα, την Τραπεζούντα, καθώς και σε μικρότερες πόλεις.



Σταύρωση και Παναγία Οδηγήτρια, BXM 00995
www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.exhibit&id=32



Αμφιπρόσωπη εικόνα:

Α' όψη: Σταύρωση, Β' όψη: Παναγία Βρεφοκρατούσα, BXM 01354
www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.exhibit&id=33



Δεσποτική εικόνα τέμπλου,

Χριστός Παντοκράτωρ (α' όψη), φυλλοφόρος σταυρός (β' όψη), BXM 00991
www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.exhibit&id=238

Επισκεφτείτε την ΑΙΘΟΥΣΑ ΙΙ.3 ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ.

ΕΙΚΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ

www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/byzantine_world/worship_art/

Σε αναζήτηση χειρογράφων

Οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούν δύο τύπους βιβλίων: το **ειλητάριο** ή **ειλητό** και τον **κώδικα**. Το **ειλητάριο** είναι ένα ορθογώνιο κομμάτι παπύρου ή περγαμηνής, το οποίο τυλίγεται γύρω από έναν άξονα σε κάθετη ή σπανιότερα σε οριζόντια διεύθυνση και το ονομάζουν κύλινδρο. Παίρνει το όνομά του από την κίνηση που κάνει ο αναγνώστης για να το διαβάσει (ειλείν και ανελίσσειν): ξετυλίγει το ειλητάριο με το αριστερό χέρι και το ξανατυλίγει με το δεξί. Στα ειλητάρια οι Βυζαντινοί γράφουν σύντομα κείμενα, όπως λειτουργίες των Πατέρων, διοικητικά έγγραφα και γράμματα. Για να εξασφαλιστεί το απόρρητο της αλληλογραφίας το κλείνουν με βουλοκέρι και με τη σφραγίδα του αποστολέα. Τα αυτοκρατορικά έγγραφα τα κλείνουν με χρυσή σφραγίδα και ονομάζονται **χρυσόβουλα**.

Ο κώδικας αποτελείται από μεγάλα κομμάτια περγαμηνής, διπλωμένα δύο φορές στα δύο, τα λεγόμενα τετράδια, τα οποία δένονται σε τόμο. Οι κώδικες που προορίζονται για τον αυτοκράτορα και τους πλούσιους αξιωματούχους είναι διακοσμημένοι με πολύτιμες πέτρες, χρυσό, μαργαριτάρια, σμάλτο.

Μέχρι την ανακάλυψη της τυπογραφίας υπάρχουν **χειρόγραφα**. Η αντιγραφή των χειρογράφων γίνεται σε μοναστήρια και στο παλάτι στην Κωνσταντινούπολη από γραφείς κληρικούς και λαϊκούς σε ειδικούς χώρους, τα **scriptoria**. Σημαντικά scriptoria λειτουργούν στη Μονή Στουδίου και στη Μονή των Οδηγών στην Κωνσταντινούπολη, στην Πάτμο, στο Σινά και στο Άγιο Όρος.

Οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούν για τη γραφή των βιβλίων μελάνια διαφόρων χρωμάτων. Το μελάνι για τη γραφή είναι συνήθως μαύρο (γραφικόν μέλαν ή μέλαν) και παρασκευάζεται από φυτικές ουσίες, όπως καπνιά ή αραβική γόμα. Για την καλλιγράφιση των χειρογράφων χρησιμοποιείται κόκκινο μελάνι. Η χρήση του χρυσού είναι περιορισμένη σε τίτλους, αρχικά γράμματα και σπανιότερα σε ολόκληρα χωρία. Άλλα μελάνια είναι το κυανοπράσινο από οξείδιο του χαλκού, το κίτρινο από το λουλούδι του κρόκου, το γαλάζιο, το πράσινο, το λευκό και το ρόδινο. Τα χρώματα πριν τα χρησιμοποιήσουν τα διέλυαν σε φυτική γόμα (το κόμμι) ή σε βρασμένο ρυζάλευρο (το καταστατό).



Το χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου (1282-1328), BXM 00534

www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.exhibit&id=210

Επισκεφτείτε την ΑΙΘΟΥΣΑ II.3 ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ.

ΕΙΚΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ

[www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/
byzantine_world/worship_art/](http://www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/byzantine_world/worship_art/)



Κώδικας, BXM 001612,

www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/intellectualartistic_activity/?bxm=1612



Εσωτερικό Μονής Στουδίου (Ιμραχόρ τζαμί), BXM 01671

www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.exhibit&id=166



Περγαμινό χειρόγραφο ευαγγελιστάριο του 11ου αιώνα, BXM 01039

www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.exhibit&id=82

Σε αναζήτηση οικοσκευής

Η επίπλωση και οικοσκευή του βυζαντινού σπιτιού καθορίζεται από την οικονομική και κοινωνική θέση του ιδιοκτήτη. Το τραπέζι, οι καρέκλες ή τα σκαμνιά και το κρεβάτι στρωμένο με σεντόνια και μαξιλάρια είναι τα βασικά έπιπλα. Οι περισσότεροι άνθρωποι όμως ξαπλώνουν πάνω σε στρώματα από άχυρα, βαμβάκι, κουρέλια ή πούπουλα, τα οποία απλώνονται απευθείας στο πάτωμα ή σε χτιστούς πάγκους. Για τη φύλαξη ψωμιού, εδεσμάτων, ενδυμάτων, βιβλίων, χρημάτων και κοσμημάτων χρησιμοποιούνται κιβώτια, σεντούκια και ερμάρια συχνά εντοιχισμένα, που ασφαλίζουν με κλειδαριά. Χαλιά καλύπτουν τα δάπεδα των πλούσιων σπιτιών και βαριά παραπετάσματα κρεμασμένα από την οροφή χρησιμεύουν ως διαχωριστικά των ενδιάμεσων χώρων ενός σπιτιού. Τα σπίτια φωτίζονται με κεριά και λυχνάρια, φορητά ή στηριγμένα σε μόνιμους λυχνοστάτες. Για τον φωτισμό των εκκλησιών και του παλατιού χρησιμοποιούνται κυρίως πολυκάντηλα ή πολυέλαιοι που κρέμονται από την οροφή με αλυσίδες.

Τα επιτραπέζια σκεύη, πιάτα, δίσκοι, γαβάρθες, ποτήρια, κύπελλα, κανάτες και λαγήνια, αλατιέρες κατασκευάζονται από γυαλί, πηλό, όστρακα και ξύλο, ενώ τα οικιακά σκεύη των πλούσιων σπιτιών κατασκευάζονται από πολύτιμα μέταλλα και διακοσμούνται με λίθους. Τα μαγειρικά σκεύη συμπληρώνουν οι πυροστάτες, πάνω στους οποίους τοποθετούν τα τσουκάλια για το μαγείρεμα, κατσαρόλες για το ζέσταμα του νερού, σχάρες και τηγάνια, κουτάλες διαφόρων μεγεθών, γουδιά αλλά και λεκάνες για το πλύσιμο των πιάτων και των χεριών. Για την αποθήκευση των υγρών και των τροφίμων χρησιμοποιούν πιθάρια, που φυλάσσονται στα κελάρια των σπιτιών και για την αποθήκευση του νερού χρησιμοποιούν σταμνιά.



Πήλινη Οινοχόη, BXM001318

www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/byzantine_world/public_private_life/

Για να δείτε περισσότερα οικιακά σκεύη επισκεφτείτε την **ΑΙΘΟΥΣΑ II.7 ΟΨΕΙΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ**

ΕΙΚΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ

www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/byzantine_world/public_private_life/



Λυχνάρι, BXM00059
www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.exhibit&id=155



Σκεύος για αρτύματα, BXM 001342
www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/byzantine_world/public_private_life/?bxm=1342



Σαλτσάριο, BXM 001321

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ –ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

Η. Αναγνωστάκης, Τ. Παπαμαστοράκης **«...και ραπανάκια για την όρεξη»**, Βυζαντινά Σύμμεικτα, *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 16, 283-314
www.ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/bz/article/view/3703

Μ. Γεράσιμος , **«Κωνσταντινούπολη ως κέντρο εμπορίου»**,
Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη
www.ehw.gr/l.aspx?id=10856

Μ. Γερολυμάτου, **«Βασιλικά κτήματα, βασιλικά εργοδοσία. Σχετικά με την τροφοδοσία και τον ανεφοδιασμό του ιερού παλατιού (9ος-11ος αι.)»**,Βυζαντινά Σύμμεικτα ; Vol.17, No.2005, pages 87-110

Ι. Δημητρούκας , **« Συντεχνίες στην Κωνσταντινούπολη»**, Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη
www.ehw.gr/l.aspx?id=10835

Ι. Δημητρούκας, **«Εμπόριο με την Ανατολή στη Μ. Ασία (Βυζάντιο)»**
Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία
www.ehw.gr/l.aspx?id=4238

Ι. Δημητρούκας, **«Οδικό Δίκτυο στη Μ. Ασία (Βυζάντιο)»**
Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία
www.ehw.gr/l.aspx?id=5617

Φ. Καραγιάννη, **«Ταξιδεύοντας από και προς το Βυζάντιο. Μεσαιωνικά Λιμάνια από τον Εύξεινο Πόντο στην Ανατολική Μεσόγειο»**, Ολκάς ΙΙ, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών. Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων.

Β.Πέννα, **«Βυζαντινό νομισματικό σύστημα: παράγωγή και κυκλοφορία»**. Η ιστορική διαδρομή της νομισματικής μονάδας στην Ελλάδα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2002, Αθήνα.

Κ. Σάββας, **«Προμήθεια τροφών στη βυζαντινή Κωνσταντινούπολη»**,
Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη
www.ehw.gr/l.aspx?id=12476

Βρώματα και μαγειρείες: αναζητώντας τις βυζαντινές γεύσεις, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
www.byzantinemuseum.gr/el/educational_programme_dept/resources/9.



Βαρβάκειο
Πρότυπο
Γυμνάσιο

Μουσών και Παπαδιαμάντη, 154 52 Ψυχικό
Τηλ.: Σύλλογος Διδασκόντων-Γραμματεία : 2106718234,
Διεύθυνση : 2106726117
gpeiravar@sch.gr



Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
BYZANTINO & ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Βασ. Σοφίας 22, 10675 Αθήνα - Τηλ.: 2132139500 - 2132139572
info.bma@culture.gr - www.byzantinemuseum.gr